

*Корнеев В.В., канд. екон. наук
Науково-дослідний фінансовий інститут при Міністерстві фінансів
України*

ІНСТИТУЦІЙНІ ОРІЄНТИРИ РИНКОВИХ ПЕРЕТВОРЕНЬ

Правила і норми економічної поведінки господарюючих суб'єктів розглядаються як елементи інституційного середовища, що структурується відповідно до цілей макрополітики. Обґрунтовано і підкреслено необхідність інституціональної стабілізації економічного розвитку України.

Сучасний суспільний світогляд розуміє економіку як динамічну відкрити систему, яка поряд з можливостями саморегулювання підвладна впливу зовнішніх факторів (політичних, соціальних, природних та ін.). В умовах глобалізації світогосподарських зв'язків інституційно-еволюційна основа взаємообумовленого розвитку економічних систем, їх національних і наднаціональних структур знаходить незаперечні підтвердження.

В економіці України інституційні зрушення є відображенням трансформаційних процесів, що відбуваються і спостерігаються в останні роки. Їх актуальність об'єктивно обумовлюється перманентним впровадженням нових форм і правил економічної, у тому числі й фінансової поведінки. Упорядкування змінного ринкового середовища, взаємне пристосування регулятивних вимог і можливостей співробітництва, співіснування економічних контрагентів формулюють функціональний абрис інституційних змін.

Гносеологічна природа інституціоналізму. Моніторинг тривалих і поступових трансформаційних перетворень в економіці справедливо пов'язується з використанням здобутків у першу чергу інституційної теорії, яка сформувалась як окремий науковий напрямок протягом тривалого часу (виникла на рубежі XIX–XX ст. і розвинулась спочатку в США) і має на сьогодні відмінні від класичної та неокласичної доктрини підходи до пояснення еволюційних змін в економічному середовищі. Відомо, що неокласики, як і їх попередники, розглядають економіку з точки зору спрощеного механічного об'єднання ізольованих ринкових суб'єктів, чия поведінка регулюється більш-менш жорстким конкурентним порядком. Неокласична економічна теорія ґрунтується на тезі А.Сміта про досконалість ринкової господарської системи з високою здатністю саморегулювання, тобто є "чистим" напрямком досліджень співвідношення попиту і пропозиції в економічному кругообороті. Наявна універсальність неокласичних моделей широко використовується при розробці прог-

рам економічного розвитку, однак критичні зауваження при цьому щодо надмірної раціоналізації меркантильних уподобань учасників ринку сприймаються як належні. Вперше всесильний “закон ринків” Ж.-Б.Сея похитнувся під час кризи 30-х років минулого століття, після якої питання вибору в умовах недосконалої конкуренції і асиметричної інформації набули надзвичайної актуальності. З того часу не заперчується безсумнівний вплив неекономічних чинників на економічний розвиток. На протигагу неокласичній ортодоксії, інституційний напрямок економічної думки використовує більш цілісний підхід до об’єкта вивчення, людський фактор визнається однією з основних рушійних сил, процеси і явища розглядаються в динаміці. Інституціоналізм поєднав кращі маржинальні розробки неокласики (в частині аналізу тенденцій розвитку економіки і кон’юнктури ринку) з науковими здобутками кейнсіанства, соціології і психології. Проглядається також безпосередня спільність позицій інституціоналізму з теорією систем, кібернетикою і часткове поєднання з елементами еволюційного вчення дарвінізму, – тобто йдеться про міждисциплінарну основу використання наукового інструментарію.

Приблизники інституційної теорії критично відносяться до першооснови неокласичного погляду – встановлення врівноваженого стану економіки, вважаючи стан рівноваги статичним і короткочасним. Хитка рівновага постійно порушується зовнішніми чинниками, і такі обставини викликають постійні новації і зміни в економічному розвитку.

Основні дослідницькі зусилля інституційної теорії спрямовані не на вивчення поведінки окремих індивідів зі стабільними раціональними очікуваннями, а на постійно еволюціонуючі інститути, в рамках яких відбувається розвиток індивідів¹. Причому, еволюціонуючі інститути є неоднорідними за своїми характеристиками і, відповідно, дослідники внаслідок такої неоднорідності стикаються з проблемою вибору адекватних методів аналізу еволюційних змін. Методологічно інституційна теорія ґрунтується на дослідженні інститутів у процесі їх еволюційного розвитку з відносно унормованими обмеженнями в стосунках між секторами і учасниками ринку. Має місце посиленна увага до взаємозв’язків між елементами будь-якої системи для формування індивідуальних особливостей як самих елементів, так і системи в цілому. Об’єктом вивчення інституційної теорії є соціально-економічна основа господарської діяльності, а предметом виступає “аналіз взаємодії інститутів і структур” [див. 1, с. 75]. Інституціоналізм розглядає економічні і неекономічні сторони суспільного розвитку як нерозривні і взаємодоповнюючі. Базовим

¹ А.Олійник відзначає дві обставини, яких дотримується інституційна теорія розвитку. По-перше, це врахування всієї сукупності суб’єктів, чії дії здатні впливати на довгострокове зростання; фігура підприємця сприймається як одна серед ряду інших суб’єктів: держави, фірми, домашнього господарства. По-друге, врахування інституціональних умов, в яких функціонують суб’єкти довгострокового розвитку. При цьому аналізуються випадки, які обмежують діяльність новаторів, і ті, які їх стимулюють [1, с. 388–389].

поняттям інституційної теорії є термін “інститут”, який має численні тлумачення і визначення змістовної сутності, про що буде наголошено далі.

Дослідники розмежовують періоди “старого” і “нового” інституціоналізму, які хронологічно дистанціювались у 60–80-ті роки минулого століття. Представники першого з них (Т.Веблен, Дж.Коммонс, У.Мітчелл, У.Гамільтон, Т.Парсонс, Дж.Ходсон) розглядали інститути як соціально-психологічні важелі впливу на поведінку економічних агентів. При цьому заперечувалося стабільне функціонування економіки. Соціокультурний вплив на економічний і технологічний розвиток визначався як основний рушійний чинник. Поступово зосередження на емпіричних аспектах досліджень, на шкоду фундаментальним, потребувало відповідної корекції, що й відбувалось у післявоєнний період. “Новий” інституціоналізм, базуючись на ідеях Дж.Гелбрейта (ринкові зміни під ініціативним тиском великих корпорацій), Й.Шумпетера, Ф.Хайєка (еволюційна поведінка фірм), Д.Норта, М.Олсона, Р.Нельсона, О.Вільямсона, Р.Коуза, Д.Б’юкенена й інших західних вчених, розвиває нові горизонти досліджень. Серед них вирізняються такі: оптимізація трансакційних витрат, індикативна лібералізація форм економічного волевиявлення, пошук дієвих засобів захисту прав власності. Основна відмінність між “старими” і “новими” інституціоналістами, на думку В.Єременка, полягає у поглядах на призначення інститутів – відповідно у заохоченні чи обмеженні людської діяльності [2, с. 43]. В оновленому розумінні поняття “інститути” трактується не стільки з міжособистісної психологічної точки зору, а, за Д.Нортом, “... являють собою структуру, яку люди накладають на свої взаємовідносини, визначаючи таким чином стимули ..., що окреслюють межі вибору, а останні, в свою чергу, задають рамки функціонування економіки і суспільства протягом того чи іншого періоду часу” [3, с. 6]. Д.Норт апелює до інститутів як до “правил гри в суспільстві”, які визначаються набором формальних і неформальних рестрикційних норм, що формують економічну поведінку індивідів і організацій на ринку. Аналогічної точки зору дотримуються також і окремі російські дослідники цього питання, зокрема А.Шаститко, А.Олійник, А.Нестеренко. Так, А.Шаститко, солідаризуючись з Д.Нортом, зазначає, що в даному розумінні “правила є настановами, які вимагають, забороняють чи дозволяють окремі дії для більш ніж однієї людини”, згодом підкреслюючи, що “інститути – це сукупність правил, які виконують функцію обмежень для кожного з гравців” [4, с. 70, 73]. Фактично аналогічна позиція проглядається у міркуваннях А.Олійника [див. 1, с. 188]. А.Нестеренко, з посиланням на Т.Веблена, підтримує точку зору останнього, що “інститути є звичками, стереотипами мислення, які поділяє більшість членів суспільства” [5, с. 47].

Наведені визначення розуміння сутності інститутів межують з відомою дослідницькою течією біхевіоризму (від англ. “behaviour” – поведінка), що має досить чітку соціальну спрямованість. Разом з тим, при засвідченні

важливості взаємозв'язків між елементами будь-якої системи виникає питання щодо ролі (активна чи пасивна) власне елементів системи при побудові цілого в процесі взаємодії структурних часток. Така індукційна проекція вбачається необхідною.

Д.Норт розмежовує поняття “інститути” і “організації”, метафорично зауважуючи, що “... слід чітко відрізнити правила від гравців” [6, с. 13]. Організації, за Д.Нортом, охоплюють політичні, економічні, суспільні та освітні органи, які складаються з групи індивідів, що прагнуть досягти певних цілей. Функціонування організацій беззастережно визначається інституційною основою, і саме інституційні рамки визначають умови виникнення і розвитку організацій.

Інститути використовуються в економічній діяльності як превентивні обмеження, і таким чином зменшують невизначеність “шляхом встановлення постійної (але не обов'язково ефективної) структури людської взаємодії” [див. 6, с. 14]. Інституційні зміни відповідно змінюють доступні варіанти суспільного, у тому числі і економічного вибору.

У твердженнях Д.Норта інститути – правила гри є свого роду каркасом, несучою конструкцією, що об'єднує різні економічні суб'єкти (елементи системи) в єдине ціле. Разом з тим, розуміння організацій як гравців на інституційному полі вбачається неповним, – оскільки правила гри є середовищем, – інфраструктурним елементом в метаконструкції економічної системи, а організації (господарюючі суб'єкти) являються продуцентами інституційних змін, тобто їх роль безумовно активна як ініціаторів “антиспокою”. Інновації, зазвичай, не можуть з'являтися спонтанно, довільно, – вони відображають потреби організацій і індивідів.

Представники французького інституціоналізму (значною мірою його уособлюють імена спочатку Ф.Сіміана, Л.Брокара, а потім їх наступників – Л.Тевено, Л.Болтянські, О.Фаворо, Ф.Емар-Дюверне), на відміну від американських колег, більш широко трактують значення терміну “інститути”. Так, наприклад, О.Фаворо зазначає, що “термін “інститут” можна використовувати для визначення тих організацій, де колективне існування не передбачає досягнення об'єктивно вимірюваного результату” [7, с. 91]. У відомому фінансово-економічному словнику французьких авторів І.Бернара і Ж.-К.Коллі наводиться змістовно двоєдине пояснення сутності інститутів, які складаються “... з сукупності писаних чи неписаних законодавчих норм та вимог, які виконують господарюючі суб'єкти ..., і з сукупності органів, установ, соціологічних або адміністративних груп, які сприяють формуванню відповідного середовища” [8, с. 91]. Індуктивний метод інституціоналізму, що об'єднує досліджені конкретні дані, враховує одночасно “... і еволюцію інститутів, ... і вплив економічного життя на ці інститути” [див. 8].

У цьому плані змістовно близькою є позиція авторів вітчизняного підручника “Основи економічної теорії”, які відносять до інститутів “... різноманітні категорії базисного і надбудовного характеру (держава, підприєм-

ництво, власність, капітал, гроші, кредит, сім'я, профспілки, політичні партії, звички, інстинкт, традиції тощо)” [9, с. 734]. В іншій праці Б.Кваснюк уточнює, що “інститут виступає способом узгодження частини і цілого, але таким чином, що кожна частина (група) має риси системи та організаційну самостійність, яка не пов’язана з обов’язковою адміністративною підпорядкованістю і самостійно забезпечує господарювання та відтворення продукту” [10, с. 176]. Зрозуміло, що відповідна взаємодія різних явищ і процесів, – економічних, політичних, соціальних, – встановлює визначені відносини між господарськими агентами в економічній системі. Інституційна трансформація логічно ґрунтується “... на взаємодії між окремими елементами, що породжує певну цілісність економічної системи взагалі” [11, с. 63].

У системі національного рахівництва (СНР) як базовий використовується термін “інституційна одиниця”. В розділі IV СНР зазначається, що “є два види суб’єктів, які кваліфікуються як інституційні одиниці: особи чи групи осіб у вигляді домашніх господарств і юридичних осіб” [12, с. 1]. Інституційні одиниці трактуються як господарські одиниці, які можуть по праву володіти активами, брати на себе зобов’язання і займатися господарською діяльністю та операціями з іншими одиницями.

З урахуванням вищезазначеного, в даній роботі організації розуміються як інституційні одиниці, а термін “інститути” має широке тлумачення – як таке, що об’єднує діяльність інституційних одиниць в рамках визначених формальних і неформальних правил взаємодії елементів системи. Правила гри, як і будь-які правила, структурують ті чи інші процеси й явища, але їх роль підпорядкована стратегії розвитку організацій і індивідів.

Необхідність інституційного спрямування економічного розвитку.

Економічна політика України та інших держав в останнє десятиріччя ґрунтувалася на використанні надмірно ліберальних постулатів неокласичної теорії; формування ринкових відносин мало спонтанний і часто хаотичний характер. Наївна віра в самоорганізуючу здатність ринку з пріоритетом монетарних важелів регулювання має наслідком на сьогодні зниження практично всіх показників економічної статистики. Згідно зі справедливим зауваженням Ф.Емара-Дюверне, – французького неоінституціоналіста, – “зведення економічного аналізу тільки до теорії ринків дорого обійшлося економічній науці в аспекті як розуміння всієї складності господарського життя, так і розробки економічної політики. В рамки даної теорії не укладаються явища, що обумовлені глибокими трансформаціями сучасної економічної системи” [13, с. 104].

Ігнорування і нерозуміння основ інституційної еволюції спричинили у 90-ті роки перманентну кризу в економічній й інших сферах суспільного буття, що проявилася в необґрунтованій лібералізації розвитку фінансового ринку, його відриві від реальної економіки, тінізації і стагнації економіки в цілому, послабленні важелів державного регулювання над потоками капіталу.

Інституційні “провали” в економічній політиці спровокували неплатежі, бартеризацію, постійну напругу з виконанням державного бюджету, приватизаційні аврари і скандали, корупційний перерозподіл ресурсів і результатів господарської діяльності.

Прослідковуються, щонайменше, дві особливості впровадження інституційних змін в новітній економічній історії України.

По-перше, протягом 90-х років внаслідок падіння середньостатистичного життєвого рівня реакція на звуження економічної свободи виявилася більш чіткою і приземленою, ніж на розширення дозволених меж соціально-політичного вибору. Під час лібералізації і “парашутування” ринкової ідеології не були враховані (навмисно чи ні) необхідні передумови дійсної свободи – відповідальність і самодостатність співучасників-контракторів ринкових угод. Майже одночасна втрата звичних гарантій і невизначеність вартості власних активів, а ще більше зобов’язань, дезорієтували індивідів в оцінці відповідних змін. Швидкоплинні новації будувались явно на антиеволюційній основі.

По-друге, в умовах перехідного періоду, з чітко вираженим суб’єктивним чинником прискорення чи гальмування реформ, часто формальні інституційні норми перетворюються на неформальні із підтекстом особистих і приватних стосунків. Жорсткість формальних вимог (законів, постанов, наказів) немов би нівелюється лояльністю в окремих випадках. Залежно від сили тиску лобювання своїх інтересів такі “окремі випадки” можуть перетворюватись в масові. Відомі непоодинокі приклади надання пільг в оподаткуванні, “сприяння” при проходженні митних процедур, отриманні вигідних фінансових і товарних ресурсів. Чого варті деякі – на користь виключних осіб і груп, закони і постанови у сфері приватизації та корпоративного управління? Фактично формальні регулятори суспільного і господарського вибору перестають відігравати стабілізуючу роль, а норми публічного права перетворюються в антипод нестандартної економічної поведінки.

При цьому не йдеться про протиставлення формальних і неформальних інституційних норм – потрібні як ті, так і інші, і в умовах організованих ринків їх дії взаємно підсилюються (на жаль, в Україні частка угод на організованих фондових ринках, за даними ДКЦПФР, не перевищує десятої частини їх загального обсягу; значною є частка тіньового обороту активів і в інших секторах економіки).

Загалом необхідність інституційної перебудови викликана наявним дисбалансом формальних і неформальних правил економічного волевиявлення, коли перші слабкі й недопрацьовані, а другі відображають стереотипи періоду первісного нагромадження капіталу.

Вбачається доцільним наголосити на відмінностях у досягненні рівноважного стану позиціонування інституційних одиниць на макро- і мікрорівні в трансформаційному середовищі. Перше зазначалося, що неокласика постулює рівноважний стан суб’єктів ринку як економічний еталон. Однак у реальних (не

уявних) умовах перехідної економіки України, як, до речі, і в умовах багатьох інших країн, спрощені теоретичні конструкції не підтверджуються практикою.

Про відносне встановлення рівноважного стану можливо говорити переважно на мікрорівні, де відповідальні самоорганізовані суб'єкти ринку здатні самостійно зіставити власні потреби з можливостями їх задоволення. На макрорівні це більш проблематично, і прикладом цього слугує постійна на сьогодні проблема синхронізації обсягів дохідних і витратних статей держбюджету. Про яку об'єктивну рівновагу може йтися при постійній загрозі секвестру бюджетних витратків? Умовна рівновага, яка фактично є штучною, досягається методами адміністративного маніпулювання. На мікрорівні стан рівноваги є індивідуалізованим для кожного суб'єкта ринку, і в сукупності множинність окремих ситуативних мікрорівноважних станів не переходить у макростабільність. Іншими словами, екстраполяція позиції частини на позицію цілого дає зовсім неадекватний новий результат. Ситуативні характеристики частини не піддаються простим операціям складання в ціле, тобто не є адитивними.

Таким чином, інституційно-еволюційний підхід до пояснення особливостей ринкових перетворень у перехідних економіках вбачається більш повним.

Сьогодні вже однозначно зрозуміло, що розробка державними органами засад економічної політики обов'язково повинна базуватися переважно на еволюційному прогнозуванні перспектив розвитку.

У Посланні Президента України до Верховної Ради України "Європейський вибір. Концептуальні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки" зазначається, що формування оновленого інституційного середовища орієнтоване на вирішення завдань подолання нагромаджених суперечностей між економікою і суспільством та забезпечення економічного зростання шляхом активізації підприємницької ініціативи з підтримкою необхідних структурно-інноваційних зрушень [14, с. 6]. На порядку денному актуалізується питання обґрунтування послідовності і темпів інституційних змін у сучасній економічній системі України, при чому горизонт прогнозування вбачається, щонайменше, середньостроковим.

Інституційні перетворення поелементно структуруються і включають поступову реалізацію таких заходів²:

- зміцнення приватної і колективної (корпоративної) власності, створення ефективної системи захисту прав вкладників капіталу, забезпечення прийнятного рівня прозорості ринку;
- формування нових суб'єктів ринку, які швидко адаптуються до змінених умов розвитку підприємницьких структур і організацій різного профілю, у тому числі і фінансових посередників;

² При формулюванні окремих із зазначених заходів інституційних перетворень автор солідаризується з відповідною позицією В.Кириченка [15, с. 81].

– регулювання руху кредитних та інвестиційних фінансових потоків для зменшення циклічності (згладжування) послідовних стадій економічного розвитку;

– регламентація господарської діяльності, – передусім через достатність і адекватність юридичного (формального) забезпечення можливостей економічного волевиявлення;

– підвищення ролі саморегульованих (неформальних) організацій з одночасним збереженням домінанти попереднього державного (формального) адміністрування;

– розвиток транскорпоративних, міждержавних і наднаціональних органів для підтримки дво- і багатосторонніх відносин в інтегративному режимі.

Своєчасність та якість інституційних нововведень дозволяють скеровувати лібералізацію і підприємницьку свободу в організоване русло, уникати анархії і поляризації у володінні, розпорядженні господарськими ресурсами та присвоєнні результатів комбінованої (за участю кількох сторін) праці. Інституціоналізація виступає необхідною передумовою економічного консенсусу, якого дотримуються добровільно чи/або примусово учасники ринку.

На думку А.Філіпенка, інституційне середовище в Україні характеризується такими результатами, як зміна відносин власності і утвердження різноманітних її форм, а також формуванням в економіці “конкурентного порядку”, який все ще далеко не відповідає міжнародним стандартам свободи економічної поведінки. Доцільно погодитися, що “... збалансованість інституційної сфери може бути досягнута лише за умов не тільки добре розроблених правил гри досконалого законодавства, а і її неухильного виконання учасниками економічного процесу” [16, с. 6–7].

Дотримання еволюційних інституційних вимог ринкових перетворень слід поставити умовою трансформаційних змін в економіці, і особливо у фінансовому секторі³. Саме інституціоналізм, використовуючи ідеологію обмеження рамок підприємницької діяльності, може виступати основою при розробці шляхів стримування спекуляції на фінансових і товарних ринках. Неформальні норми довіри між учасниками ринку на мікрорівні поступово формалізуються в стандартні контракти і ряд законодавчо-нормативних актів, які стануть формальними орієнтирами поведінки на макрорівні і унеможливають зловживання без втрати ринкових (чи дійсно ринкових?) позицій. Згодом макроекономічна формалізація умов економічного волевиявлення поєднає інтереси різних інституційних одиниць, зробить ринок більш інформаційно насиченим і прозорим. Загалом, макрорівень економіки тяжіє до еволюційного типу розвитку, оскільки відомо, що суспільні формації відріз-

³ З кінця 90-х років спостерігається зміна векторів економічної доктрини Росії, яка, на відміну від неокласичного етапу “шокової терапії”, орієнтується на еволюційний шлях розвитку. У зв’язку з цим Ю.Латов, з посиланням на Р.Нуреева, визначає курс В.Путіна як неінституційний [17, с. 151].

няються одна від одної не тим, що виробляється, а тим, як саме організоване виробництво і яким є характер економічного відтворення.

Література

1. *Олейник А.Н.* Институциональная экономика. – М.: ИНФРА-М, 2000. – 416 с.
2. *Єременко В.* Дещо про інституційні зміни в економіці // Економіст. – 1997. – №5. – С.42–44.
3. *Норт Д.* Институциональные изменения: рамки анализа // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 6–17.
4. *Шаститко А.* Условия и результаты формирования институтов // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 67–81.
5. *Нестеренко А.* Современное состояние и основные проблемы институционально-эволюционной теории // Вопросы экономики. – 1997. – № 3. – С. 42–57.
6. *Норт Д.* Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки. – К.: Основи, 2000. – 198 с.
7. *Фаворо О.* Внутренние и внешние рынки // Вопросы экономики. – 1997. – № 10. – С. 90–103.
8. *Бернар И., Колли Ж.-К.* Толковый экономический и финансовый словарь. В 2-х томах. – М.: Международные отношения. – Т.1. – 1994. – 784 с.
9. *Основи економічної теорії: політекономічний аспект.* Підручник / Г.Н.Климко, В.П.Нестеренко, Л.О.Каніщенко та ін. / За ред. Г.Н.Климка, В.П.Нестеренка. – 2-е вид. перероб. і доповн. – К.: Вища школа. – Знання, 1997. – 743 с.
10. *Кваснюк Б.Є.* Інституційні фактори політики економічного зростання // Матеріали наукової конференції “Україна на порозі ХХІ століття: уроки реформ та стратегія розвитку” – К.: НТУУ КПІ, 2001. – С. 175–183.
11. *Трансформація моделі економіки України* / За ред. В.М.Гейця. – К.: Логос, 1999. – 500 с.
12. *Система национальных счетов: пересмотренный вариант.* Глава II. Общий обзор / ООН, секретариат, 28 авг. 1992. – 120 с.
13. *Эмар-Дюверне Ф.* Конвенции качество и множество форм координации // Вопр. экономики. – 1997. – № 10. – С. 104–116.
14. “Європейський вибір. Концептуальні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002–2011 роки”. Послання Президента України до Верховної Ради України / Урядовий кур’єр. – 2002. 4 червня.
15. *Кириченко В.* Рыночная трансформация экономики: теория и опыт // РЭЖ. – 2001. – № 1. – С. 79–99.
16. *Філіпенко А.* Потенціал економічного розвитку в Україні // Урядовий кур’єр. – 2000. 14 листопада.
17. *Латов Ю.* Экономика развития – для развивающейся России // Вопросы экономики. – 2002. – № 3. – С. 148–154.